

Otwarty dostęp do publikacji naukowych

odpowiedzi na niektóre często zadawane pytania

Co to jest otwarty dostęp do publikacji naukowych?

Otwarty dostęp (*Open Access*) to bezpłatny dostęp do pełnych treści recenzowanych publikacji naukowych w publicznym Internecie bez barier prawnych i technicznych, w tym bez konieczności logowania się.

W jednym z podstawowych dokumentów programowych nt. otwartego dostępu (tzw. *Deklaracja Budapeszteńska*) otwarty dostęp zdefiniowano następująco: „Przez ‘otwarty dostęp’ do [recenzowanej literatury naukowej] rozumiemy jej swobodną dostępność w publicznym Internecie, zezwalającą każdemu użytkownikowi na czytanie, ściąganie, kopiowanie, rozpowszechnianie, drukowanie, wyszukiwanie i linkowanie do pełnych treści artykułów, szczytywanie ich w celu indeksowania, przekazywanie danych do oprogramowania lub wykorzystywanie ich w jakikolwiek legalny sposób bez finansowych, prawnych czy technicznych barier, innych niż te nieodłącznie związane z samym dostępem do Internetu. Jedyna możliwość ograniczania kopiowania i rozpowszechniania oraz ochrony wynikającej z prawa autorskiego – w tym aspekcie – może wynikać z niezbędnej autorskiej kontroli integralności jego pracy i zachowania prawa do bycia poprawnie oznaczonym i cytowanym”.

Źródło: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/boai-10-translations/polish>

Co to jest otwarty dostęp gratis?

Jest to „darmowy i otwarty dostęp – rozpowszechnianie utworu w taki sposób, aby każdy mógł mieć do niego dostęp w miejscu i w czasie przez siebie wybranym oraz możliwość nieodpłatnego i nieograniczonego technicznie korzystania z niego zgodnie z właściwymi przepisami” (Źródło: *Wdrożenie i promocja otwartego dostępu do treści naukowych i edukacyjnych*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1545/20120208_EKSPERTYZA_OA_ICM.pdf?sequence=1&isAllowed=y). W praktyce dostęp gratis polega zwykle na darmowym dostępie do pełnej treści publikacji na zasadach dozwolonego użytku (na własne potrzeby, na potrzeby cytowania w publikacji naukowej itp.).

Co to jest otwarty dostęp libre?

„Wolny i otwarty dostęp – rozpowszechnianie utworu w taki sposób, aby każdy mógł mieć do niego dostęp w miejscu i w czasie przez siebie wybranym wraz z udzieleniem każdemu licencji na nieograniczone, nieodpłatne i niewyłączne korzystanie z niego oraz z jego ewentualnych opracowań; licencja może zawierać postanowienia nakładające na korzystającego zobowiązania nienaruszające istoty uprawnień do nieograniczonego, nieodpłatnego i niewyłącznego korzystania, takie jak obowiązek przekazania odbiorcy informacji o twórcy, producencie lub wydawcy, przedmiocie licencji oraz o jej postanowieniach, lub obowiązek udostępnienia odbiorcom przedmiotu licencji lub jego opracowania na takiej samej licencji (wolna licencja)”. (Źródło: *Wdrożenie i promocja*

otwartego dostępu do treści naukowych i edukacyjnych). W praktyce otwarty dostęp libre polega więc na udzieleniu do utworu wolnej licencji, np. CC-BY czy CC-BY-SA.

Jakie są sposoby zapewnienia otwartego dostępu do publikacji naukowych?

Otwarty dostęp realizowany jest najczęściej na dwa sposoby: 1) albo przez umieszczenie i udostępnienie danego tekstu w otwartym repozytorium (tzw. droga zielona) lub 2) za pośrednictwem tzw. drogi złotej, czyli przez publikację w otwartym czasopiśmie (tzw. *Open Access journal*). Oczywiście możliwa jest również jednoczesna realizacja obu tych sposobów, o ile dopuszcza to polityka licencyjna wydawcy danego otwartego czasopisma.

Jak w praktyce otwiera się publikację w ramach tzw. drogi zielonej (Green Open Access)?

Droga zielona to „zapewnienie otwartego dostępu gratis albo libre przez autora poprzez zdeponowanie utworu w repozytorium” (źródło: *Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce*). Najczęściej zatem to sam autor dokonuje tzw. autoarchiwizacji, czyli umieszcza w otwartym repozytorium swoją publikację (wprowadza odpowiednie metadane i dodaje tekst w odpowiednim formacie). Autor powinien upewnić się, czy w świetle postanowień zawartej z wydawcą umowy może udostępnić w repozytorium daną wersję publikacji. Czasem wydawcy zezwalają na zamieszczenie tylko pre-printu (wersja autorska tekstu), czasem na zamieszczenie post-printu (wersja opublikowana), a niektóre czasopisma nie wyrażają zgody na zamieszczenie artykułu w repozytorium. Może się więc zdarzyć, że w repozytorium nie jest zdeponowana ostateczna wersja artykułu, lecz np. wersja autorska (pre-print).

Co to jest złota droga?

Droga złota to „zapewnienie otwartego dostępu gratis albo libre przez wydawcę, w szczególności poprzez publikację utworu w czasopiśmie naukowym lub książce” (źródło: *Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce*). Warto przy tym zaznaczyć, że znaczna część światowych redakcji czasopism otwartych pobiera od autorów opłaty publikacyjne (tzw. *Article Processing Charges - APC*), żeby pokryć swoje koszty redakcyjne, ponieważ nie pobierają one opłat od czytelników. Opłaty te są zazwyczaj pokrywane w ramach grantów lub przez instytucje naukowe, w których pracują autorzy publikacji.

Gdzie mogę uzyskać informacje nt. polityk wydawców czasopism naukowych w zakresie otwartego dostępu?

Najlepszym źródłem informacji nt. polityk wydawców czasopism naukowych i stosowanych przez nich zasad jest SHERPA/RoMEO (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo/index.php>). Autorzy bazy stosują podział wydawców na 4 kategorie w kontekście akceptowania przez nich udostępniania artykułów z ich czasopism w otwartych repozytoriach: od kategorii zielonej (czasopisma dopuszczające archiwizowanie w repozytoriach post-printów i pre-printów) – do kategorii białej (archiwizacja nie jest formalnie dozwolona).

Czy któraś droga (złota lub zielona) jest lepsza albo bardziej rekomendowana?

Obie drogi (zielona i złota) są traktowane jako spełnienie obowiązku zapewnienia otwartego dostępu do publikacji. Zatem żadna nie jest lepsza lub gorsza. Natomiast zgodnie z *Kierunkami rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce* Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego opierając się na rekomendacjach polskich ekspertów bardziej rekomenduje drogę zieloną. Wynika to głównie z rachunku kosztów, tzn. publikacja w czasopiśmie otwartym (droga złota) może kosztować np. kilka tys. USD. W związku z czym droga zielona zwykle jest znacznie tańszą metodą zapewnienia dostępu do treści danej publikacji. Dodatkowo jednak warto zauważyć, że wiele polskich czasopism działa w modelu otwartym i w ogóle nie pobiera opłat APC za publikację od autorów (czasopisma te utrzymują się np. z dotacji statutowej lub innych źródeł). Zatem każdorazowo decyzja o wyborze drogi złotej lub zielonej zależy od autora, warunków umowy grantowej, budżetu i innych uwarunkowań. Dla instytucji naukowych ważne jest jednak (np. ze względu na zarządzanie wiedzą, cele sprawozdawcze itp.), aby autorzy afiliowani w danej instytucji deponowali artykuły w instytucjonalnym repozytorium, nawet jeśli opublikowali dany tekst w czasopiśmie w ramach drogi złotej.

Gdzie mogę uzyskać informacje nt. wolnych licencji?

Należy pamiętać o tym, że nawet treści dostępne w otwartym dostępie gratis lub libre podlegają prawu autorskiemu i są objęte licencją. Przy czym tzw. wolne licencje zapewniają możliwość bardzo szerokiego wykorzystania treści danej publikacji. Najczęściej zaleca się stosowanie możliwie najmniej restrykcyjnych licencji, tzn. licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – CC BY oraz Uznanie Autorstwa-Na tych samych warunkach CC BY-SA. Więcej informacji o licencjach Creative Commons można znaleźć na stronie <https://creativecommons.pl>. Dalsze informacje na ten temat można znaleźć m.in. w publikacjach: Krzysztof Siewicz (2012). *Otwarty dostęp do publikacji naukowych. Kwestie prawne* (publikacja dostępna w serwisie <http://otworzksiazke.pl/>) lub w opracowaniu zbiorowym *Wolne licencje w nauce. Instrukcja* (publikacja dostępna m.in. na stronie: <http://centrumcyfrowe.pl>).

Co to jest „otwarty mandat”, czyli instytucjonalna polityka otwartego dostępu?

Tzw. „otwarty mandat” (ang. *open mandate*) oznacza jeden z typowych rodzajów polityk otwartego dostępu przyjmowanych przez instytucje (np. uniwersytet, jednostkę naukową, instytucję finansującą badania). Polityka taka zobowiązuje pracownika danej instytucji (lub grantobiorcę) do spełnienia określonych wymagań związanych z zapewnieniem otwartego dostępu do publikacji naukowych i ewentualnie danych badawczych, których jest autorem lub współautorem. Instytucjonalna polityka OD dotyczy m.in. obowiązku lub zalecenia deponowania pełnych tekstów publikacji naukowych w otwartym instytucjonalnym otwartym (lub innym otwartym repozytorium w kraju lub za granicą), publikowania w otwartych czasopiśmie (tzw. droga złota) itp.

Jak przygotować instytucjonalną politykę otwartego dostępu?

Przykładowy tekst polityki otwartego dostępu, który może być wykorzystany i dowolnie modyfikowany przez jednostki naukowe i uczelnie w Polsce został opublikowany na stronie internetowej MNiSW.

(http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2016_09/0e1ce130fd78911a3908f8dd6d941718.pdf)

Wzór polityki instytucjonalnej ma charakter pomocniczy i służy wskazaniu przykładowych możliwości rozwiązań w zakresie instytucjonalnej polityki otwartego dostępu. Każda instytucja może sformułować swoją politykę otwartego dostępu w sposób dostosowany do własnych potrzeb. Jak pokazuje doświadczenie jednostek naukowych i uczelni, które wprowadziły już instytucjonalną politykę otwartości, możliwych rozwiązań w tym zakresie jest wiele, ponieważ konkretne sformułowania w tekście polityki instytucjonalnej zależą od potrzeb i specyfiki danej instytucji. Dokument może być wcześniej poddany konsultacjom w ramach danej instytucji. Polityka powinna być spójna z innymi dokumentami dotyczącymi np. praw własności intelektualnej czy repozytorium, które obowiązują już w tej instytucji. Z pewnością warto również przeszkolić pracowników po wprowadzeniu takiej polityki, aby mieli oni świadomość jej istnienia i ją stosowali. Warto również zamieścić na stronie internetowej danej uczelni lub jednostki naukowej przyjętą politykę otwartego dostępu (zarówno w wersji polskojęzycznej jak i angielskojęzycznej), by pracownicy jak i osoby spoza instytucji (np. wydawcy, współautorzy tekstów) mogli się z nią zapoznać. Jest to szczególnie ważne w kontekście relacji pracowników danej instytucji z wydawcami czasopism, w których publikują oni swoje artykuły.

Co to jest repozytorium?

Repozytorium to „narzędzie informatyczne służące do deponowania, przechowywania i udostępniania w Internecie bieżącego dorobku naukowego instytucji naukowych (repozytoria instytucjonalne) lub określonych dziedzin nauki (repozytoria dziedzinowe). Repozytoria mogą służyć do deponowania zarówno publikacji jak i wyników badań naukowych” (źródło: *Kierunki rozwoju otwartego dostępu do publikacji i wyników badań naukowych w Polsce*). Jak pisze ekspert w zakresie otwartego dostępu, Peter Suber: „Najbardziej użyteczne otwarte repozytoria są zgodne z protokołem OAI-PMH (*Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting*), który sprawia, że różne systemy repozytoryjne mogą komunikować się ze sobą. W fachowej terminologii zgodność z OAI-PMH powoduje, że systemy stają się interoperacyjne, co pozwala światowej sieci pojedynczych repozytoriów funkcjonować tak, jakby stanowiły one jedno wielkie repozytorium, które może być w całości przeszukiwane za jednym zamachem. Znaczy to, że użytkownik znajdzie publikację w repozytorium zgodnym ze standardem OAI-PMH, nie wiedząc nawet, jakie repozytoria istnieją, gdzie są zlokalizowane ani co zawierają”.

Źródło: Peter Suber (2014). *Otwarty dostęp*, s. 54. Książka dostępna na wolnej licencji m.in. w serwisie Platforma Otwartej Nauki <http://pon.edu.pl>.

Co to są otwarte dane badawcze (*open data, open research data*)?

Otwarte dane to takie dane, do których dostęp jest bezpłatny, można je bezpłatnie ponownie wykorzystywać (*reuse*), zmieniać cel ich wykorzystania (*repurpose*) i przekazywać (*redistribute*)

Źródło: OpenAIRE: <https://www.openaire.eu/opendatapilot>.

„Otwarte dane badawcze to zarchiwizowane zbiory informacji, które powstały jako rezultat pracy naukowej i zostały udostępnione do bezpłatnego, powtórnego użycia, bez barier prawnych i technicznych. Otwarte dane można wykorzystać do celów innych niż te, dla których były gromadzone w trakcie konkretnego projektu badawczego. Umożliwia to dalsze odkrycia naukowe, w tym rozwój badań opartych na eksploracji danych. Instytucje finansujące badania oczekują także, że otwartość danych zwiększy efektywność wykorzystania budżetu grantowego – korzystanie z istniejących już wyników oraz informacja o zrealizowanych projektach pozwolą uniknąć dublowania badań, dzięki czemu naukowcy zaoszczędzą czas i pieniądze. Wśród spodziewanych rezultatów wymieniana jest także większa transparentność, która powinna przełożyć się z jednej strony na lepszą powtarzalność publikowanych wyników naukowych, a z drugiej na wzrost publicznego zaufania do nauki – to dodatkowa wartość otwierania danych. Otwarte dane badawcze są to dane surowe powstające w trakcie procesów badawczych, w laboratoriach naukowych, w zespołach i środowiskach uczonych. Mogą to być ankiety, wywiady gromadzone w trakcie badań środowiskowych, statystyki, wykresy, fotografie z badań archeologicznych, dane chemiczne, medyczne, pomiary wszelkiego typu i inne”.

Źródło: Forum Akademickie, notka nt. konferencji „Open Research Data: Implications for Science and Society” <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2015/07-08/kronika-wydarzen/czym-sa-otwarte-dane-badawcze/>.

Otwarte dane badawcze powinny spełniać tzw. zasady FAIR, tzn. powinny być: 1. możliwe do znalezienia (*Findable*), 2. dostępne (*Accessible*), 3) interoperacyjne (*Interoperable*), 4) możliwe do ponownego wykorzystania (*Re-usable*).

Źródło: Komisja Europejska *H2020 Programme Guidelines on FAIR Data Management in Horizon 2020*.

Czy zawsze muszę otwierać wszystkie moje publikacje naukowe?

Zasada otwartości odnosi się przede wszystkim do publikacji, które powstały dzięki finansowaniu lub współfinansowaniu ze środków publicznych. W przypadku publikacji powstających dzięki finansowaniu ze środków prywatnych lub komercyjnych otwarty dostęp nie jest wymagany, aczkolwiek niektóre międzynarodowe fundacje prywatne finansując projekty badawcze wymagają od naukowców publikowania w otwartym dostępie (np. Fundacja Wellcome Trust czy Gates Foundation), a sami autorzy często decydują się na udostępnienie swoich prac w sposób otwarty niezależnie od źródła finansowania badań, w wyniku których one powstały. Należy przy tym zauważyć, że ważne jest rozróżnienie między dostępnością do publikacji a dostępnością do pozostałych wyników badań (głównie danych badawczych). Niektóre dane badawcze (np. dane o potencjale komercyjnym, dane osobowe – dane niezanonimizowane, dane dot. sektora bezpieczeństwa i tajemnicy państwowej) nie

mogą być otwarte lub wymagane jest spełnienie określonych warunków dla ich udostępnienia (np. upływanie określonego embargo czasowego w przypadku niektórych danych o potencjale komercyjnym albo anonimizacja danych osobowych). W przypadku publikacji, większość tekstów (z wyjątkiem np. publikacji niejawnych lub np. książek i publikacji, które przez okres tzw. embargo czasowego są zamknięte ze względu na potencjał komercyjny) może i powinna być otwarta, jeśli zezwalają na to licencje wydawnicze. Niestety zbyt często zdarza się, że zasłanianie się bliżej nieokreślonymi ograniczeniami służy jako pretekst do zamykania publikacji finansowanych ze środków publicznych.

Jak się ma otwarty dostęp do publikacji do patentów?

Generalnie podstawowa zasada dotycząca patentowania jest taka, że warunkiem uzyskania patentu jest oryginalność/nowatorstwo danego rozwiązania czy technologii, a więc informacje na temat nowego rozwiązania nie mogą być dostępne w istniejących już publikacjach, niezależnie od modelu ich udostępniania (bo z definicji to rozwiązanie nie byłoby nowe). Zatem konieczne jest pamiętanie o podstawowej sekwencji działań: najpierw patentowanie, a dopiero potem publikowanie.

Po co, dlaczego, komu potrzebny jest otwarty dostęp?

Otwarta nauka i otwarty dostęp do publikacji naukowych pełnią ważną rolę w procesie upowszechniania wiedzy w społeczeństwie i przyczyniają się do realizacji misji społecznej odpowiedzialności nauki. Organizacje finansujące badania oraz wiodące uniwersytety i ośrodki badawcze na świecie przyjmują polityki otwartego dostępu zgodnie z założeniem, że otwieranie wyników badań naukowych (publikacje, dane badawcze) sprzyja rozwojowi nauki i innowacji oraz przyczynia się do lepszego rozumienia znaczenia nauki przez obywateli. Otwarty dostęp pomaga w realizacji wielu ważnych i użytecznych społecznie celów, w tym przyczynia się do: 1) upowszechniania najnowszej wiedzy w społeczeństwie (np. studenci, lekarze, inżynierowie, dziennikarze, nauczyciele, pasjonaci, nawet jeśli nie są naukowcami, mogą uzyskać dostęp do najnowszej wiedzy); 2) realizacji misji społecznej odpowiedzialności nauki (obywatele lepiej rozumieją, czemu służą odkrycia naukowe, jakie jest znaczenie nauki); 3) transparentności i lepszej jakości w nauce (o wiele łatwiej wykryć jest plagiat w publikacji, jeśli jest ona otwarta i dostępna dla wszystkich w Internecie); 4) szybszego tworzenia innowacji w społeczeństwie i gospodarce (otwarte publikacje i otwarte dane mogą zostać wykorzystane przez firmy i innowatorów społecznych do stworzenia nowatorskich produktów i usług lub mogą być źródłem pomysłów na nowe projekty i biznesy); 5) lepszego wykorzystania publicznych pieniędzy (podatnik nie płaci 2 razy za to samo, tzn. najpierw za sfinansowanie badań naukowych, a potem za wykupienie licencji do artykułu, który powstał jako efekt badań finansowanych z pieniędzy publicznych).